

Joanna Kamper-Warejko

Pieśń o Duchu Świętym w toruńskim kancjonale z 1601 r.

Rocznik Toruński 32, 183-190

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Pieśni o Duchu Świętym w toruńskim kancjonale z 1601 r.

Joanna Kamper-Warejko

Pieśni do Ducha Świętego, którym poświęcam ten artykuł, pochodzą z protestanckiego zbioru pieśni religijnych, znanego jako kancjonał toruński. Jego twórcą był Piotr Artomiusz. Z pochodzenia Wielkopoleńczyk, osiadł w Toruniu w 1586 r. i jako pastor oraz kaznodzieja w kościołach NMP i św. Jerzego przebywał w naszym mieście aż do śmierci w roku 1609¹. Zbiór w większości polskich pieśni i modlitw, opracowany przez Artomiusza, uznać trzeba za najcenniejszy wkład toruńskiego środowiska w reformacyjną literaturę polską. Jego redaktor należał do ówczesnej elity intelektualnej miasta i na stałe wpisał się w jego historię.

Pierwsze wydanie kancjonału, w którym nazwiska Artomiusza jeszcze nie podano, ukazało się w Toruniu w 1587 r. Edycja natomiast, która jest podstawą materiałową niniejszego artykułu, już sygnowana przez redaktora, pochodzi z 1601 r. i jest ostatnią, jaka pojawiła się za jego życia. Jeden z jej zachowanych egzemplarzy znajduje się w zbiorze

¹ Por. m. in. M. Sipayłówna, *Artomiusz (Krzyszczak) Piotr*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, pod red. W. Konopczyńskiego, Kraków 1935, s. 168–169; *Nowy Korbut*, t. 2, s. 10–11; S. Salmonowicz, *Piotr Artomiusz (Krzyszczak) (1552–1609), kaznodzieja luterski i pisarz*, [w:] *Wybitni ludzie dawnego Torunia*, pod red. M. Biskupa, Warszawa-Poznań-Toruń 1982, s. 45–49; S. Salmonowicz, *Kultura umysłowa Torunia w dobie renesansu, reformacji i wczesnego baroku*, [w:] *Historia Torunia*, t. 2, cz. 2 (1548–1600), pod red. M. Biskupa, Toruń 1994, s. 219–221.

rach Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu (sygn.11 0506)². Artomiusz zebrał w swoim śpiewniku bogaty zestaw polskiej pieśni religijnej podawany wiernym i upowszechniany w kolejnych edycjach jego śpiewnika³. Jeszcze w kancjonał wydany w Lipsku w 1728 r. czytamy w tytule: *Kancjonał toruński (...)*. Zredagował zbiór pieśni w języku narodowym, mając nadzieję, jak pisał w przedmowie do wydania z 1601 r., że „posłużą pomnożeniu chwały Bożej między Polaki / i potrzebie pospolitej nieco się dogodzi”.

Pieśni do Ducha Św. Artomiusz zgromadził w dziale noszącym tytuł *O Duchu Świątym / Bogu prawdziwym / z Oycem y z Synem jedynobytym i o jego darach zbawiennych*. Zgodnie z porządkiem roku liturgicznego dział ten został umieszczony pomiędzy pieśniami wielkanocnymi a pieśniami przeznaczonymi na niedzielę Trójcy Św. Wraz z tymi ostatnimi zamykają część kancjonału „co się tknie tajemnic zbawienia naszego przedniejszych”. Pieśni do Ducha Św. w oczywisty sposób związane były z 8. niedzielą po Wielkanocy – Niedzielą Zesłania Ducha Św., uroczystością skromnie obchodzoną przez protestantów.

Artomiusz zgromadził 15 pieśni do Ducha Św. Oznaczono je kolejnymi numerami od 125 do 138⁴. Między utworami 136 i 137 znajduje się *Antyfona Nieszporna na Psalm*y, a na końcu działu *Wierszyk i Collecta* (czyli modlitwa). Te trzy teksty pozbawione są numerów.

Tematykę pieśni cechuje dość daleko posunięta jednolitość. Przeważają w nich treści nie tyle może teologiczne, ile modlitewne. Są to prośby o zesłanie Ducha Św. i dziękczynienia za jego dary. Taką wię-

² Zabytek ten był przedmiotem badań m.in. prof. T. Friedelówny. Por. np. teje: *Poezja J. Kochanowskiego w lutezańskim kancjonał toruńskim*, Rocznik Toruński, t. 22, 1994, s. 329–354; *Z badań nad kancjonał toruńskim*, [w:] *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, t. 1, pod red. Z. Krażyńskiej i Z. Zagórskiego, Poznań 1996, s. 135–143. Pisali o nim też: E. Rzetelska-Feleszko, *Informacja o „Kancjonał Toruńskim” z 1587 r.*, [w:] *Polszczyzna regionalna Pomorza*, t. 4, pod red. K. Handke, Warszawa 1991, s. 15–18; K. Hławiczka, *Sprawa Kancjonału Artomiusza z 1587 r.*, [w:] *Musica Antiqua, acta scientifica*, Bydgoszcz 1969, s. 141–173; J. Kamper–Warejko, *Kilka uwag o pieśniach pasyjnych i wielkanocnych w Kancjonał Artomiusza*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Filologia Polska L, z. 324, Toruń 1998, s. 69–18.

³ Począwszy od roku 1587 wyszło drukiem kilkanaście edycji śpiewnika – 8 w Toruniu, 2 w Gdańsku, po 1 w Królewcu i Lipsku.

⁴ W wydaniu źródłowym (1601 r.) numeruje się pieśni cyframi rzymskimi.

złą prośbą jest m.in. pieśń pospolita (134), która w czterech strofach zawiera kolejno prośby skierowane do *Ducha św., Ojca niebieskiego, Syna Bożego i Trójcy św.* Są też prośby o łaskę wiary i moc w głoszeniu chwały Bożej, o zdolność poznania prawdy i kroczenia jej drogą aż po kres życia (p. 136, 138). Rzadko, bo zaledwie w dwóch pieśniach (129 i 131), tekst nabierał cech epickich, relacjonując wydarzenia znane z Ewangelii (obietnice Jezusa, zesłanie Ducha Św. na uczniów, radość Apostołów, ich nauczanie, nawracanie przez chrzest, odpuszczanie grzechów). Odwołania do ewangelicznych wydarzeń odnajdujemy też w wychwalających dary Ducha Św. pieśniach 135 i 137. Refleksją modlitewną odbiegały pieśni do Ducha Św. od pieśni na Boże Narodzenie, pieśni wielkopostnych i wielkanocnych, w których pierwiastek epicki miał znaczny udział.

Choć Kancjonał – jak czytamy w przedmowie do niego – służyć miał „pomnożeniu chwały Bożej między Polaki”, a więc propagować język polski w życiu religijnym, to Artomiusz daleki był od fanatycznego stosunku do łaciny. W śpiewniku oprócz przeważającej liczby tekstów polskich redaktor zawarł także łacińskie. Również wśród pieśni do Ducha Św. znajduje się jako pieśń 130 łaciński hymn *Spiritus Sancti gratia*, a pieśń 126 zatytułowaną *Veni Sancte Spiritus, reple tuorum corda fidelium* podano w wersji dwujęzycznej, łacińsko-polskiej. Przy trzech innych pieśniach (125 – *Introit. Spiritus Domini*, 128 – *Veni Sancte Spiritus* i 133 – *Veni Sancte Spiritus & emitte*) wystąpiły łacińskie tytuły, które zapewne były incypitami łacińskich oryginałów.

Kancjonał toruński, jego powstanie i kolejne wydania jednoznacznie wiążą się z postacią Piotra Artomiusza. Będąc twórcą śpiewnika, nie był on jednak jego autorem. Spod pióra samego Artomiusza wyszło prawdopodobnie kilka (może kilkanaście) pieśni, nawiasem mówiąc – niezbyt udanych⁵. Jego prawdziwą zasługą było zgromadzenie wielkiej liczby tekstów, ich uporządkowanie i – jak dziś można by powiedzieć – zredagowanie śpiewnika. W kancjonale odkrywamy również ślady pracy przekładowej Artomiusza. Pieśni do Ducha Św.,

⁵ O jednej z pieśni autorstwa Artomiusza pisała T. Friedelówna, *Pieśń Piotra Artomiusza w toruńskim kancjonale z 1601 roku*, [w:] *Polszczyzna regionalna Pomorza*, t. 5, pod red. K. Handke, Warszawa 1993, s. 7–16.

choć jest ich zaledwie kilkanaście, są świadectwem owych trudnych i złożonych działań twórcy kancjonału.

Pierwszym problemem, który się nasuwa, jest problem pochodzenia pieśni. Najprostszym rozwiązaniem jest porównanie ich zasobu i treści z wcześniejszymi kancjonałami. W tym celu sięgnąć można do dwóch śpiewników protestanckich, które wydano w Królewcu wcześniej niż ukazała się pierwsza edycja kancjonału toruńskiego⁶. Można przyjąć jako pewnik, że Artomiusz znał zarówno *Kancjonał albo księgi chwał Boskich to jest Pieśni Duchowne* (1554 r.) Walentego z Brzozowa, jak i *Pieśni* (1559 r.) Jana Seklucjana. Zbieżności w zasobie pieśni są uderzające. Spośród 16 tekstów zarejestrowanych w kancjonale Walentego z Brzozowa aż 7 powtarza się u Artomiusza; również pieśń 129: *Radujmy się wszyscy z tego chwaląc Krysta Pana swego*, wykazuje spore analogie w stosunku do jednego z tekstów obecnych u Walentego z Brzozowa. Z chaotycznego śpiewnika Jana Seklucjana można wyodrębnić pięć pieśni o Duchu Św. – wszystkie one powtórzone zostały w kancjonale toruńskim.

Można także zakładać, że Artomiusz szukał inspiracji w niemieckich śpiewnikach. Dwie pieśni do Ducha Św. opatrzone niemieckimi tytułami – incipitami. Polski przekład jednej z nich (127: *Kom Gott Schöpffer heyliger Geist*) podał już Jan Seklucjan. Utwór ten w śpiewniku Artomiusza liczy 8 strof i pod względem metrycznym bardzo bliski jest najstarszemu polskiemu przekładowi łacińskiego hymnu do Ducha Św. (*Veni Creator*)⁷. Niewykluczone, że jest to przekład średniowiecznej niemieckiej wersji łacińskiego hymnu. Drugi tekst –

⁶ Korzystam tu ze starodruków dostępnych w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu: J. Seklucjan, *Pieśni (...)*, mf 6719; Walenty z Brzozowa, *Kancjonał (...)*, mf 347. Wydane w tym samym dziesięcioleciu XVI w. w Królewcu zbiory już na pierwszy rzut oka różnią się zasobem i edycją pieśni. U Walentego z Brzozowa, podobnie jak u Artomiusza, pieśni podano z zapisem nutowym. Śpiewnik ten cechuje uporządkowany i przejrzysty układ, duża staranność o stronę graficzną. U Seklucjana pieśni nie występują w porządku tematycznym i pomimo zapowiedzianej w spisie treści obecności utworów, nie zawsze znajdujemy je na wyznaczonych kartach śpiewnika. Brak w tych zbiorach numeracji utworów, kolejność pieśni jest różna.

⁷ Por. *Średniowieczna pieśń religijna polska*, oprac. M. Korolko, Wrocław 1980, s. XLI, 88; *Średniowieczna pieśń religijna polska*, wyd. A. Brückner, Kraków 1923, s. 172.

opatrzone numerem 132: *Kom heiliger geist Herre Gott* – nie znalazł oparcia we wcześniejszych przekazach. Być może, iż w tym wypadku przekład przygotował sam Artomiusz. Był przecież autorem polskiego tłumaczenia bożonarodzeniowej pieśni Marcina Lutra⁸.

Kilka pieśni do Ducha Św. opatrzone łacińskimi tytułami czy też incipitami. Ich polskie przekłady znalazły się bądź w kancjonale Walentego z Brzozowa, bądź Jana Seklucjana, bądź u obu tych autorów. Podał je również Artomiusz (p. 133 *Veni Sancte Spiritus*⁹ Art., Wal.; pieśni: 126 *Veni Sancte Spiritus reple tuorum corda fidelium* i 128 *Veni Creator Spiritus*¹⁰ Art., Sekl., Wal.), uzupełniając ów zespół łacińskojęzyczną pieśnią *Spiritus Sancti gratia* (130). Sięgano zatem chętnie do modlitewnej (i zapewne też muzycznej) tradycji Kościoła katolickiego.

Artomiuszem mogła także w doborze pieśni kierować panująca tradycja. Jakież przyczyny powstrzymały go przecież przed przyjęciem i powtórzeniem w kancjonale wszystkich pieśni wcześniej zgromadzonych przez Walentego z Brzozowa. Były to decyzje, które podejmował Artomiusz jako redaktor. Te jego umiejętności sprawiły, że pieśni zostały uporządkowane, podzielone na działy, systematycznie zaopatrzone w informację muzyczną. W wydaniu kancjonauł z 1601 r. pojawiła się numeracja tekstów, której w pierwszej edycji jeszcze nie było. Porządkujące tendencje doszły do głosu w licznych i różnorodnych autopoprawkach Artomiusza. Najbardziej wyrazistą w zbiorze pieśni do Ducha Św. było wprowadzenie w wydaniu z 1601 r. łacińskiego tekstu *Veni Sancte Spiritus reple tuorum corda fidelium*, towa-

⁸ Por. T. Friedelówna, *Z badań nad kancjonalem toruńskim*.

⁹ Tekst ten to znany polski przekład średniowiecznej sekwencji na Zielone Świątki. Uznaje się, że utwór łaciński powstał w końcu XII w., w następnym stuleciu przypisywano jego autorstwo papieżowi Innocentemu III i arcybiskupowi Canterbury. Jest on jednak prawdopodobnie dziełem św. Roberta, króla francuskiego. Por. *Średniowieczna pieśń religijna polska*, oprac. M. Korolko, s. XXXIX, 85.

¹⁰ Tekst ten należy, zdaniem M. Korolki, do najbardziej znanych hymnów liturgicznych okresu wielkanocnego. Wykonywany był podobno podczas wielu uroczystości kościelnych. Jego autorstwo przypisuje się żyjącemu w IX w. benedyktynowi z Fuldy, Hrabanowi Maurowi. Por. *Średniowieczna pieśń religijna polska*, oprac. M. Korolko, s. XLI, 88.

rzyszającego przekładowi polskiemu¹¹. Poza tym pomiędzy tą edycją i edycją wcześniejszą z 1587 r. wystąpiło sporo drobnych różnic ortograficznych i gramatycznych. Niektóre z nich wymienię:

- w obu wydaniach jest znamienne dla epoki nadużywanie wielkich liter, odmienna jednakże była ich dystrybucja, np.:

1587 r. <i>Boże niebieski</i>	–	1601 r. <i>Boże Niebieski</i>
<i>słowo boskie</i>	–	<i>Słowo Boskie</i>
<i>istności</i>	–	<i>Istności</i>
<i>z Nieba</i>	–	<i>z nieba</i>

- poddanie się graficznym wzorom niemieckim, które wyrażało się w częstym stosowaniu dwuznaku *th*, np. *thy*, *otrzyma*, *obfithości* itp., w młodszym wydaniu zostało to zlikwidowane
- zlikwidowano wcześniej stosowane skróty
- końcówka celownika Im *–am* (*słowam*) została skorygowana na rzecz *–om* (*słowom*)
- w młodszym wydaniu doszło do głosu rozszerzenie grup *–iM-*: a więc nie tylko *w wierze stałemi być*, ale również *wielbiemy*, *stawiemy*.

Trudno zdecydować, czy powyższe korekty zależały od Artomiusza, czy też dokonywano ich w drukarni. Bez wątplenia natomiast język Artomiusza był bardziej sprawny i bardziej nowoczesny niż język Walentego z Brzozowa. W pewnych wypadkach dokonywane przez Artomiusza poprawki były drobne, mogły mieć charakter nie merytoryczny, lecz stylistyczny a więc, w p.137 nie *przedobrego* jak u Walentego z Brzozowa, ale: *obfitego*. Oto jednak inny przykład gębokiej archaiczności tekstu z kancjonału Walentego z Brzozowa oraz nowatorskiej sprawności Artomiusza. Początek hymnu *Veni creator Spiritus* u pierwszego z nich brzmi:

¹¹ W wersji dwujęzycznej znajdujemy tę pieśń też u Seklucjana, Artomiusz w pierwszej toruńskiej edycji (1587) podał tylko tekst polski. Pieśń ta, znana już z rękopisów XV-wiecznych, w polskiej wersji jest tłumaczeniem hymnu św. Grzegorza. Oryginalny tekst łaciński podano w wydaniu z 1601 r. na pierwszym miejscu. Por. *Średniowieczna pieśń religijna polska*, wyd. A. Brückner, s. 114.

*Święty przydził ducha / napelił swych serca wiernych żadościwych
/ a twego miłowania i łaski w nich ogień zapal.*

w przekładzie Artemiusza czy też w wersji przez Artomiusza przyjętej czytamy:

*Święty Duchu zawitaj k nam / á rácz napelnić serca swoich wier-
nych / á swojej bojaźni z miłością racz zapalić ogień w nich.*

Korekty Piotra Artomiusza wyrażały się także w zmniejszaniu albo dodawaniu liczby zwrotek. Na przykład pieśń 129: *Radujmy się wszyscy*, jest w toruńskim kancjonale krótsza o trzy strofy niż w kancjonale Walentego z Brzozowa; pieśń 131: *Nuż wszyscy z serca prawego chwalmy Jezusa miłego*¹², w toruńskim śpiewniku wzbogaciła się o jedną strofę. Te i podobne zabiegi, polegające także na zmianie kolejności zwrotek, Artomiusz przeprowadzał ze znaczną dowolnością, nie oszczędzając nawet utworów Jana Kochanowskiego.

Kancjonał toruński był nie tylko czynnikiem wzbogacającym protestancką literaturę religijną w XVI i XVII w. Jego wznowienia – w całości lub we fragmentach – aż po rok 1728 (wydanie w Lipsku) świadczą o tym, że zdobył sobie poważną pozycję w modlitewnej tradycji protestanckiej w tak znacznym stopniu wzbogacanej chóralnym śpiewem.

Nie wszystkie jednak teksty wytrzymały próbę czasu. Sprawdzianem trwałości pieśni do Ducha Św. jest porównanie ich z zasobami dwóch młodszych śpiewników. Nie były one zbyt oddalone od edycji z 1601 r., oba bowiem ukazały się w XVII w.: jeden w 1644 r. w Gdańsku, drugi w 1672 r. w Toruniu¹³. Gdański kancjonał w grupie tekstów pt. *Pieśni na Świątki* zgromadził 13 pieśni, wśród których aż 11 przejęto z kancjonału Artomiusza. Niekoniecznie zachowywano dawne tytuły, wprowadzano drobne korekty gramatyczne i leksykalne. Mimo nieznaczących zabiegów unowocześniających, utrzymano na ogół taką samą liczbę zwrotek i tożsamość pieśni nie budzi wątpliwości.

Nieco młodszy śpiewnik toruński także wyróżnił zespół pieśni pt. *Pieśni o Duchu świętym*. Jednak uszkodzenie egzemplarza właśnie

¹² Pieśń tę cechuje regularny sylabizm, dziewiętnaście trzywierszowych strof zapisa-
no u Artomiusza ośmiozłogkowcem, popularnym szczególnie w drugiej połowie XV w.

¹³ Obydwa zabytki dostępne są w toruńskiej Książnicy Kopernikańskiej. Kancjonał
gdański pod sygn. 2278, śpiewnik wydany w Toruniu w 1672 r. pt. *Kancjonał to jest
Pieśni chrześcijańskie* pod sygn. 2286; 1116 i E-174.

w tym miejscu kancjonału pozwala jedynie przypuszczać, że i tu znajdowało się 13 pieśni. Pośród 11 dobrze zachowanych tekstów nie ma ani jednego, który nie byłby znany Artomiuszowi.

Tradycja zwróciła się wyraźnie ku pieśniom polskim, ku wymienionym już *Radujmy się wszyscy* (129) oraz *Nuż wszyscy z serca prawego chwalmy Jezusa milego* (131). Oprócz tych pieśni również zachowano *Prośmyż dziś Ducha św.* (135), *Przez twe święte Ducha zesłanie* (136), *Krystus zaślubił uczniom swym* (137). Utrzymały się dwie pieśni o dość szczególnych tytułach *Pieśń pospolita, którą się Proza przeplata* (134) i *Pieśń z Ewangelii św. Jana* (138), która w gdańskim kancjonałe nosi tytuł *Pieśń na Poniedziałek świąteczny*. Natomiast termin „Proza”, występujący w tytule poprzednio wymienionej pieśni, to *Sekwencja Veni Sancte Spiritus*.

Z dwóch pieśni o rodowodzie niemieckim zachowano tę, którą przekazał już Jan Seklucjan: *Kom Gott Schöpffer Heyliger Geist* (127)¹⁴. Z licznych hymnów łacińskich trwałość wykazał hymn *Veni Creator Spiritus* (128), znany w Polsce od XV w., pisywany i przekazywany w różnych wersjach, pełnych i skróconych¹⁵.

Warto na koniec wspomnieć, że pieśni wykazują się znaczną dyscypliną metryczną. Jest ona wywołana czynnikami muzycznymi, które ważne były szczególnie w tekstach tłumaczonych z łaciny i języka niemieckiego. Przekład polski musiał się podporządkować istniejącej melodii.

Piotr Artomiusz nowe pieśni tworzył rzadko. W grupie pieśni do Ducha Św. nie ma ani jednego oryginalnego utworu, który by wyszedł spod jego ręki. Artomiusz odwołał się do istniejącej już tradycji. Tradycję tę utrwalił, przekazując ją dalszym pokoleniom.

¹⁴ Wcześniejszy śpiewnik, gdański, notuje obie pieśni zamieszczone w kancjonałe Artomiusza z niemieckimi tytułami. Obok *Kom Gott Schöpffer Heyliger Geist* (127) występuje tu też *Kom heyliger Geist Herre Gott* (132). Drugiej pieśni nie przeniesiono do śpiewnika wydanego w Toruniu w 1672 r.

¹⁵ Śpiewnik gdański przekazuje, bez tytułu łacińskiego, tekst sekwencji – *Veni Sancte Spiritus & emitte* (133). Uszkodzenie zabytku toruńskiego nie pozwala stwierdzić, czy ten utwór został przedrukowany w 1672 r. Tylko w toruńskiej edycji pojawia się natomiast pieśń *Veni Sancte Spiritus* (126).